

ISSN 1751-8229
Volume Three, Number Three

Csak egy ateista hihet igazán: politika a félelem és reszketés peremén

Slavoj Žižek előadása

Calvin College, Great Rapids, Michigan, 2006. november 10.

[Az előadás előtt Jennifer Williams köszönti Slavoj Žižeket.]

Nagyon szépen köszönöm; igazán örülök, hogy itt lehetek. Köszönöm a kedves – talán túlságosan is kedves – bemutatást. Amikor ilyen nyájas szavakat hallok, mindig forgolászni kezdek; azon tűnődöm, kire is vonatkoznak valójában. Nem merem felismerni magam a dicséretben – és most jön a gonosz része. A hézagot, amely a közvetlen önazonosságom tapasztalata és a nyilvános imidzset alkotó szimbolikus identitás között áll fenn, a pszichoanalitikus elméletben „szimbolikus kasztrációnak” hívják. Tehát nagyon szépen köszönöm a kasztrációs élményt. Szép kis kezdet!

De folytassuk némileg komolyabban! Remélem, nem fognak unatkozni. Az eleje talán mindig bonyolultabb egy kicsit.

Két hollywoodi produkcióval szeretnék indítani, melyeket feltehetően a legtöbben – sőt, talán mindannyian – ismernek. A szeptember 11-ei események ötödik évfordulója alkalmából dobták őket piacra: Paul Greengrass *A United 93-as (United 93)* és Oliver Stone *World Trade Center (World Trade Center)* című filmjéről van szó.

Mindkét mű első pillantásra is szembeötlő vonása, hogy amennyire csak lehet, Hollywood-ellenességre törekszenek. Átlagemberek bátorságára összpontosítanak; nincsenek igéző sztárok, speciális effektusok, se grandiózus, kirívó, heroikus gesztusok – nyers, realisztikus képet festenek hétköznapi emberekről, akik cseppet sem hétköznapi

körülmények közé kerültek. Véleményem szerint azonban épp ez az autentikus jelleg vet fel zavaró kérdéseket. Először is, nem lehet nem észrevenni, hogy mindkét film egy-egy kivétel történetét bontja ki. A *United 93-as* az egyetlen a négy eltérített repülőgép közül, melyen a terroristák kudarcot vallottak; ami nem csapódott be a tervezett helyre. A *World Trade Center* két rendőr történetét mutatja be a körülbelül húsz közül, akiket kimentettek a World Trade Center romjai alól. A katasztrófa így – leginkább A *United 93-asban* – afféle diadalba csap át.

Tanulságos összevetnünk a két filmet Spielberg *Schindler listája* (*Schindler's List*) című művével. Bár a *Schindler listáját* elhibázottnak értékelem, helyes megoldás volt Schindlert választani főhősnek. A film egy olyan németre összpontosít, aki *tett* valamit azért, hogy segítsen a zsidókon, s éppen ezzel demonstrálja, hogy *lehetséges* volt tenni valamit – hogy el lehet ítélni azokat, akik ölbe tett kézzel ültek, mondván, olyan totalitárius a rezsim, hogy semmit sem lehet tenni, stb. A *United 93-asban* ezzel szemben azt a célt szolgálja a lázadás középpontba állítása, hogy megakadályozzon bennünket az érdemi kérdések feltevésében.

Ezt egy egyszerű gondolkísérlettel szeretném megvilágítani. Képzeljük el mindkét filmet – A *United 93-as* és a *World Trade Centert* – ugyanazzal a módosítással! Mondjuk, A *United 93-as* helyett egy *American 11-es* című filmet kapnánk; vagyis egy olyan járatról szólna, ami becsapódott a tervezett helyre. Vagy képzeljük el, hogy a *World Trade Center* két olyan tűzoltó vagy rendőr történetét mutatná be, akik hosszas szenvedést követően elhunytak az ikertornyok romjaiban. Ez a verzió a szituáció valódi borzalmaival szembesítene bennünket, anélkül, hogy bármilyen értelemben is szentesítené a szörnyű bűncselekményt, vagy megértően kezelné. Így elgondolkodtatna, és arra kényszerítene, hogy súlyos kérdéseket tegyünk fel arról, hogy miként eshettek meg a történetek, és mit jelentenek.

A második vonás: mindkét film tartózkodik a politikai állásfoglalástól az eseményeket illetően, sőt, még attól is, hogy bemutassák tágabb politikai kontextusukat. Sem a *United 93-as* utasai, sem a *World Trade Centerbe* behatoló rendőrök nem látnak rá a teljes képre. Hirtelen egy iszonyatos helyzetben találják magukat, ahol a legjobbat kell nyújtaniuk. Lényeges itt a – Fredric Jameson kifejezésével élve – „kognitív térképezés” hiánya. Mindkét film olyan átlagembereket mutat be, akikre a Történelem – nagy T-vel – váratlan, brutális betörése gyakorol hatást. A láthatatlan Valós, ami megsebez. Csak a katasztrófális hatásokat látjuk. Így a *World Trade Center* esetében könnyen elképzelhetjük egy és ugyanazon filmet úgy is, hogy az ikertornyok nem a terroristatámadás miatt dőltek le, hanem, mondjuk, egy erős földrengés következtében. Vagy, ami még problematikusabb, elképzelhetjük, hogy ugyanaz a film – vagy legalábbis ugyanaz a narratíva –, hogy igazán gonosz példát hozzak, egy nagy német városban játszódik 1944 telén, miután a bombák

letarolták a helyszínt. Vagy, hogy egy még gonoszabb felvetéssel éljek, mi lenne, ha ugyanez a film egy bombázás alatt álló, dél-bejrúti felhőkarcolóban játszódna a legutóbbi libanoni-izraeli konfliktus során? És épp ez a lényeg. Nem játszódhat ott. Ha Dél-Bejrútban játszódna a film, azonnal elutasítanák mint ravasz pro-Hezbollah, terrorista propagandát, vagy valami hasonlót. Mindez a következőt jelenti: a két film ideológiai, politikai üzenete éppen abban rejlik, hogy tartózkodnak bármiféle üzenet közvetítésétől. E tartózkodást a kormányukba vetett implicit bizalom tartja fenn. Amikor támad az ellenség, ne gondolkodj; csak teljesítsd a kötelességed! Ezt nevezem Britney Spears-féle cselekvéseméletnek – emlékszem, két éve láttam vele egy interjút az MTV-n; megkérdezték, mi a véleménye Irakról, stb., mire azt felelte: „Nem egészen értem; csak azt tudom, hogy van, amikor nekünk, átlagembereknek egyszerűen bízunk kell az elnökünkben.” Ez visszavezet minket a kiindulópontunkhoz: a két film konkrét jellegéhez, azaz hogy átlagemberekről festenek nyers, realiztikus képet.

Mármost mi, filozófusok ismerjük absztrakt és konkrét oppozíciójának kontraintuitív hegeli használatát. Mint mindannyian tudják, a hétköznapi nyelvhasználat szerint az „absztrakt” általános koncepciókra vonatkozik, szemben a „konkrét”, ténylegesen létező, egyedi tárgyakkal és eseményekkel. A beszéd nem létezik. De én – talán; nem vagyok olyan biztos ebben – létezem itt, és most beszélek önökhöz. Hegel szerint azonban épp az ilyen közvetlen valóság az absztrakt, és ahhoz, hogy konkrétan mutassuk be, fel kell tárnunk a komplex univerzális kontextust, ami jelentést ad neki. Hadd adjak egy példát; fikcionális lesz, mivel nem dohányzom. Ha rágyújtanék, Hegel szerint az lenne az absztrakt, a legabsztraktabb megközelítés, ha egyszerűen úgy mutatnánk be itt engem, mint ezt a ténylegesen létező, dohányzó egyént. A konkrét megközelítés abban állna, hogy láthatóvá tennénk, artikulálnánk a komplex történelmi, társadalmi, gazdasági, ideológiai kontextust, melynek itt kell lennie ahhoz, hogy itt dohányozhassak: Latin-Amerika európai kolonizációját, ahonnan – ha helyesek az értesüléseim – a dohánylevelek, a dohányzás származnak; aztán az ipari fejlődést, az ültetvényeket, vagy – még kifinomultabb szempontot is figyelembe véve – azt, hogy miért dohányzunk: a munkával járó stresszt, az ellazulást stb.; az egész kontextusnak itt kell lennie ahhoz, hogy ez a pseudo-konkrét valóság megtörténhessen. És Hegel szerint a tágabb kontextus – ezt nevezzük „dialektikus közvetítésnek” – a konkrét.

Térjünk vissza a két filmre! A probléma a következő: mindkettő absztrakt a hegeli értelemben. Az életükért küzdő, konkrét egyének realiztikus ábrázolása nemcsak az olcsó kereskedelmi fogások elkerülésére szolgál, hanem arra is, hogy eltüntesse a történelmi kontextust. Itt tartunk tehát öt évvel az események után. Ma sem vagyunk képesek arra, hogy nagy narratívába foglaljuk szeptember 11-ét; hogy valamiféle általánosan elfogadható kognitív térképezést nyújtsunk.

A harmadik vonás: mindkét filmben szerepel egy-egy döntő mozzanat, ami kilóg a nyers, realiztikus stílusból. A *United 93-as* azzal kezdődik, hogy a repülőgép-eltérítők imádkoznak, készülődnek egy motelszobában. Aszketikusak; szinte mintha a halál angyalai lennének. S az első – az elejfőcímet követő – jelenet megerősíti ezt a benyomást. Panorámikus képsort látunk felülnézetből az éjszakai Manhattanról; a kamera az utcák felett mozog, s e látványt a repülőgép-eltérítők imáinak hangja kíséri. Mintha ők kószálnának a város fölött, arra készülve, hogy leszálljanak a földre, és megkezdjék halálos aratásukat. A *World Trade Center*ben sincsenek közvetlen felvételek arról, hogy a gépek becsapódnak az ikertornyokba. Csak annyit látunk, hogy a katasztrófa előtt pár perccel, amikor egy rendőr áll egy forgalmas utcán, óriási árnyék halad át sebesen a tömeg fölött – utólag persze tudjuk, hogy az első gép árnyéka volt, pár perccel a becsapódás előtt. E jelenetek mindkét filmnek különös, teológiai jelleget kölcsönöznek: mintha afféle isteni beavatkozásnak tulajdonítanák a támadásokat. Mit is értek ezalatt?

Idézzük fel, miként reagált Jerry Falwell és Pat Robertson a szeptember 11-ei repülőgép-támadásokra! Bizonyára emlékeznek a skandalumra: az eseményeket annak jeleként értelmezték, hogy a jelenkori amerikaiak bűnös életmódja miatt Isten felfüggesztette védelmét az Amerikai Egyesült Államok fölött. A hedonista materializmust, a liberalizmust, a zabolátlan szexualitást vádolták; lényegében ugyanazt állították, mint a muszlim fundamentalisták: hogy Amerika azt kapta, amit megérdemelt.

Úgy vélem, rejtetten bár, de a *United 93-as* és a *World Trade Center* ennek épp az ellenkezőjére hajlik, de ugyanazon keretek között. Álcázott áldásnak tekintik a szeptember 11-ei katasztrófát: felülről érkező, isteni beavatkozásnak, mely azt célozta, hogy felébresszen bennünket morális szendergésünkből, és kihozza belőlünk a legjobbat. A *World Trade Center* egy láthatatlan, anonim narrátor üzenetével ér véget: az ikertornyok lerombolásához hasonló, szörnyű események a legrosszabbat és a legjobbat egyaránt kihozzák az emberekből. Az emberek ilyenkor olyan teljesítményekre is képesek, amelyeket sosem feltételeztek volna magukról.

Tehát mintha a társadalmainknak valamilyen nagy katasztrófára lenne szükségük ahhoz, hogy felkeltsék a közösségi szolidaritás szellemét. És itt válnak igazán érdekessé a dolgok. Elvezetnek minket a témánkhoz.

Nem hiszem, hogy bármi rossz lenne mindebben: úgy vélem, ha árnyaltabb szemszögből vizsgáljuk a nagy science-fiction katasztrófafilmeket, arra jutunk, hogy az utolsó olyan területekhez tartoznak, ahol még ma is felfedezhetünk valamiféle utópikus szocialista elemet Hollywoodban. Nekem mindig az a benyomásom, hogy a grandiózus katasztrófák látványa alapvetően csali: azt a célt szolgálja, hogy az orrunknál fogva vezessen minket. Az igazán lenyűgöző mozzanat abban áll, ami melléktermékként áll elő: a szolidaritás, az odaadás, a közösségi szeretet stb. hirtelen feltámadása. S az alapvető

üzenet ismét szomorú: társadalmainkban csak egy katasztrófa háttere előtt tudunk elképzelni ilyesfajta szolidáris aktivitást.

De hadd térjek rá arra, hogy mi zavar igazán ebben a két filmben! Állításom szerint implicite – ha nem is szentesítik, de – úgy kontextualizálják vagy értelmezik az eseményeket, mintha valamilyen mélyebb értelem részei lennének. Azt sugallják, hogy valójában azért történtek ezek az események, hogy felébresszenek bennünket – titkos teleológia munkálkodik bennük; úgyhogy, bár iszonyatosak, mégiscsak álcázott áldások.

Ez persze a történelem bizonyos teleológiai és teológiai olvasatához vezet, amelyet véleményem szerint pontosan akkor kell feltétlenül visszautasítunk, ha hűek szeretnénk maradni a judeo-keresztény örökséghez. Ez ugyanis hamis teleológia lenne; az a fajta teleológia, amit a legjobban a közismert festmény-metaphora példáz. Eszerint, ha valami diszharmonikusnak, iszonyatosnak, szörnyűnek tűnik számunkra, olyan, mintha túl közelről néznénk egy festményt – vagyis a metafora szerint az univerzumot –; és ezért látjuk pacának. Előttünk lehet akár a legszebb festmény is – Rembrandt, da Vinci; kinek mi tetszik –; ha túl közel állunk hozzá, pacát látunk. De ha hátralépünk, látjuk, hogy ami pacának tűnt, hozzájárul a globális harmóniához.

De ez a metafora véleményem szerint épp a katasztrófák esetében hamis; természetesen most nemcsak szeptember 11-éről beszélek, hanem ennél jóval nagyobb katasztrófákról is, mint amilyen a holokausz vagy a sztálinista Gulág. De megemlíthetnék akár egy olyan katasztrófát is, ami napjainkban zajlik. Elgondolkodtató, hogy miért nem beszélünk róla többet. Bizonyára emlékeznek: idén nyáron címlapsztori taglalta a *Time* magazinban, így köztudott: az utóbbi 10 évben legalább 4 millió ember halt meg nem természetes okok miatt Kongóban. Szemet hunyunk efölött, aminek legalábbis gyanakvást kellene ébresztenie bennünk, akárhányszor fény derül valamilyen humanitárius krízisre – a szomorú tanulság, hogy mindig ott munkálkodik a háttérben valamilyen politikai, stratégiai kalkuláció. De arra szeretnék kilyukadni, hogy amikor tanúi leszünk ilyen tragédiáknak, mondjuk Auschwitznek, a holokausztnak, érezhetően obszcén a kijelentés: „Ó, Auschwitz csak azért tűnik akkora tragédiának, mert túl közelről nézzük, és ezért látjuk pacának. Kellő távolságból azonban – ami csak Isten számára hozzáférhető – világos volna, hogyan járul hozzá az univerzum globális harmóniájához.” Ez obszcenitás.

Mit jelent mindez? Többek között azt, hogy le kellene vonnunk a tanulságot abból, ami a szememben – egy ateista szemében – teljességgel felülmúlhatatlan etikai forradalmat jelez; az egész emberi történelem talán két-három úttörő szövege közül ez az egyik: a bibliai Jób könyvére gondolok. Idézzük fel, miről is szól! Felejtsük el a legelejét! Szerintem valamilyen előző tradícióból vehették át, és ezért szeretik felemlíteni a judeo-keresztény hagyomány ellenfelei... Arra az obszcén beszélgetésre gondolok, ami Isten és az Ördög közt zajlik: ülnek egy asztalnál, dezzerteznek, italoztatnak, aztán felvetik:

„Tényleg, mi is a helyzet azzal a pasassal?” Blabla. Ez obszcenitás. Felejtsék el! Összpontosítsunk a történetekre! Jóbot súlyos csapások sújtják. És mit tesz Jób? Hihetetlen, de önkéntelenül is megpróbáljuk meghamisítani Jób képét. Egyszer megkérdeztem erről a barátaimat – ateistákat és vallásosakat egyaránt –, és a legtöbben teljesen hamisan úgy emlékeztek, hogy Jób az a pasas, aki – és szerintük ebben rejlik a történet tanulsága – csendesen szenved, alázatosan aláveti magát az isteni akaratnak. Egyáltalán nem így van! Dühös, és végig tiltakozik.

De legyünk precízek! Mi történik? Nem vulgáris, gazdasági értelemben tiltakozik: „Ah, nem érdekelttem meg”, blabla. Három rosszfiú is szerepel a történetben: három teológus, akiknek az a funkciójuk, hogy értelmet adjanak a történeteknek. Három barát... vagy négy? Nem vagyok benne egészen biztos... Jó, három. Nem az a lényeg, hogy Jóbot vádolják; ez másodlagos. Aszerint az olvasat szerint az első teológus például ezzel az egyszerű pseudo-hermeneutikával hozakodik elő: „Isten igazságos; ha tehát szenvedsz, biztosan tettél valamit, még ha most nem is tudod, hogy mit.” Dehogy! Nem ilyen egyszerű. Kétségbeesetten próbálnak értelmet találni a történetekben. A következő hipotézisre vagy axiómára építenek: „*Kell*, hogy legyen valami értelme, még ha nem is tudjuk, mi az.” Jób abszolút nagysága, páratlan etikai forradalma pedig abban áll, hogy elutasítja ezt az értelmet. Én ekként értelmezem keserű bizonygatását. Nem így gondolkodik: „Jó vagyok, makulátlan; Istent szolgáltam; nem ezt érdekelttem.” Nem ezt bizonygatja kitartóan, hanem azt, hogy nem, nincs itt semmiféle mélyebb értelem.

Idézzük fel, mi történik, amikor Isten végül közbeavatkozik! Teljes mértékben igazat ad Jóbnak. Azt mondja a három ideológusnak, akik nem haboztak következtetéseket levonni az értelemről – az egyiküket talán Patnek hívták, a másikat Jerrynek, és ki tudja, ki volt a harmadik... Tehát úgy látom, ma is erős a késztetés, hogy értelmet keressünk. Te jó ég, mindjárt úgy beszélek majd, mint valami bibliai prédikátor, de komolyan gondolom: álljanak ellen ennek a késztetésnek! Komolyan mondom, *itt* áll lesben az ördög. Ez a pogányság: a pogányok teljesen intelligens univerzuma, ahogy arra nemcsak a protestánsok, hanem a katolikusok is – például Chesterton – rámutatnak. Az univerzális hermeneutikai attitűdre, az univerzum metaforikus olvasatára gondolok, amely jelképet lát a rózsában; amely szerint a macska nem macska, hanem az ördög; a kutya is megféleltethető valaminek... Amely az értelem teljességét feltételezi – nem, ez nem judeo-keresztény örökség. A judeo-keresztény örökség sokkal keserűbb ennél: elfogadja az univerzum értelmetlenségét. Napjainkban ismét fennáll annak veszélye, hogy megadjuk magunkat a pseudo-hermeneutikának. Amikor olyasminek vagyunk a tanúi, mint amilyen az AIDS, az ökológiai katasztrófa perspektívája stb., nagyon egyszerű engednünk ennek a kísértésnek. „AIDS? Ó, hát biztosan van valami értelme, büntetés az ökológiai állapotok miatt; igen, megzavartuk a yin-yang egyensúlyát, satöbbi...” Ugyan! Figyelmeztetem önöket: ha

elindulnak az ökológia hermeneutikájának útján, *A da Vinci-kód* közönsülő Jézus Krisztusánál fognak kikötni. Csak egy kis lépésre van egymástól a kettő.

Ismétlem, ellen kell állnunk ennek a kísértésnek, mert szörnyű kísértés. Hadd adjak egy brutális, szélsőséges példát, amit nem szeretek, de legalább meggyőző. Amikor Izraelben jártam, elmondták nekem, hogy létezik egy kisebb, de azért nem elhanyagolható szekta – egy meglehetősen erős szekta; egy rabbi a vezetőjük –, melynek tagjai többek között abban hisznek, hogy jogos volt a holokauszt. Hogy a zsidó nép, az európai zsidók elkövettek valami nagy bűnt – túlzottan integrálódtak az európai társadalmakba –, és Isten így büntette meg őket érte. Ez borzalmas, de meg tudom érteni: arra az elvre épül, hogy még ha rossz is az üzenet, azért megérdemeltük. Gyakran még egy rossz üzenet is jobb, mint ha egyáltalán nincs üzenet. Mert még ha rossz is az üzenet, legalább egy értelmes univerzummal folytatunk dialógust. Még így is megmarad a globális értelem, stb. Ez az első teoretikus pontom.

Lépünk tovább! Ha most párbeszédet folytatnánk, önök közül legalább néhányan kétségkívül így reagáltak volna arra, amit mondtam: „De én nem közvetlenül így éltem meg a filmet.” Igen; és most következik a második lényegi pontom. Az a szint, amelyen ez a logika, ez az obszcén hit működik – mely szerint valami értelme kellett, hogy legyen –, nem az explicit hiteink szintje. Akkor mié?

Úgy fogom jellemezni ezt a szintet, hogy röviden utalok valamire, amit néhány könyvemben már taglaltam: afféle szakmai szolidaritástól indítva utalok egy filozófusra, aki három nappal ezelőtt elvesztette az állását; a közismert, kortárs amerikai filozófusra, aki kidolgozta a kapcsolatot aközött, amit tudunk, és amit nem tudunk. Látom, értik, kire is gondolok; sajnálom, régi vicc: Donald Rumsfeldről van szó. Bizonyára emlékeznek: Donald Rumsfeld 2003 márciusában, egy híres interjúban fejtette ki nézeteit a tudott és a nem tudott viszonyáról. Idézem: „vannak tudott tudott dolgok. Vannak dolgok, amelyekről tudjuk, hogy tudjuk őket.” Világos. Például itt vagyok a Calvin College-ben, és tudom, hogy itt vagyok; tudom, hogy ezt tudom. Így folytatja: „Vannak tudott nem tudott dolgok is. Vagyis vannak dolgok, amelyekről tudjuk, hogy nem tudjuk őket.” Ez szintén világos; például tudom, hogy vannak kocsik az épületen kívül, de nem tudom, hogy mennyi autó parkol ott. Tudom, hogy ezt nem tudom. Tehát olyasmiről van szó, amit nem tudok, de a megértés vagy a jelentés horizontjának szempontjából azért még a tudásom tartományán belülre esik. Világos, hogy nem tudom, és ezt tudom. Rumsfeld így folytatja – természetesen azért, hogy figyelmeztessen az előreláthatatlan, rejtett iraki szörnyűségekre –: „De vannak nem tudott nem tudott dolgok is. Vannak dolgok, amelyekről nem tudjuk, hogy nem tudjuk őket.” Ez is világos. Mondjuk, ha Szaddámnak valamilyen ultratitkos fegyvere lett volna, és nem valamilyen szokásos tömegpusztító fegyvere, akkor ez nem tudott nem tudott dolog lenne.

Nem pusztán arról volna szó, hogy nem tudtuk. Még azt sem tudtuk volna, hogy nem tudjuk, mert olyannyira kívül esett volna a horizontunkon.

Itt azonban sajnálatos módon korlátokba ütközik Rumsfeld gondolkodásának dialektikus ereje: észrevették, hogy hiányzik a negyedik kifejezés? Vannak tudott tudott dolgaink. Vannak tudott nem tudott dolgaink: amelyekről tudjuk, hogy nem tudjuk őket. Végül vannak nem tudott nem tudott dolgaink: olyannyira kívül esnek a horizontunkon, hogy még azt sem tudjuk, hogy nem tudjuk őket. De hol marad a negyedik kifejezés, ami pedig véleményem szerint a legérdekesebb? Nem a tudott nem tudott dolgok, hanem a nem tudott tudott dolgok: a dolgok, amelyeket tudunk, de amelyekről még csak nem is tudjuk, hogy tudjuk őket – vagyis az ideológia. Az ideológia nem igazán az explicit téziseinkben keresendő. Manapság mindenki azt hajtogatja, hogy hedonista, cinikus korban élünk, ahol senki sem kész nagy ügyekért harcolni. Állításom szerint viszont – talán még inkább, mint valaha – *vannak* hiteink; olyan hiteink, amelyeket nyilvánosan soha nem vallanánk a magunkéink, de amelyeket mindenesetre gyakorolunk. A tudásunkban, az általunk használt anyagokban stb. öltenek testet. És hogy még egyszer, utoljára visszatérjek szegény Rumsfeldhez: véleményem szerint ezért vesztette el az állását: mert nem tudta, hogy mit tud. Hogy konzisztensebben fogalmazzak – komolyan beszélek –: mi az oka az iraki kudarcoknak? Pontosan az, hogy az amerikai politika nem volt tudatában a nem tudott tudott dolgainak, az implicit ideológiai előítéleteknek, előfeltevéseknek, melyek egyszerűen itt vannak: még csak nem is tudunk róluk, de regulálják a tevékenységünket. Ilyen például az az előfeltevés, hogy az égvilágon mindenki szereti az amerikai típusú demokráciát; előfeltevések arról, hogy miként reagálnak majd az emberek Irakban, és így tovább. Ez a szint tehát lényegi az ideológia funkcionálásában. Ide tartozik minden olyan eset – és állításom szerint ez a hit döntő problémája –, amikor bizonyos értelemben anélkül hiszünk, hogy hinnénk.

A *The Parallax View* című könyvemben részletesebben is kibontottam, így itt csak megemlítem azt a csodálatos példát, amit Niels Bohr, a koppenhágai kvantumfizikus egyik életrajzában találtam.

Egyébként Niels Bohr az a fickó, aki szerintem csodaszép, helyes választ adott Einsteinnek. Bizonyára ismerik Einstein híres kijelentését, ami a kvantumfizika iránti bizalmatlanságát tükrözi: „Isten nem kockázik!” Ezt mindenki ismeri. De tudják, mit felelt erre Niels Bohr? „Ne mondd meg Istennek, hogy mit tegyen!” Ez a korrekt válasz.

Most egy még szebb történet következik. Egy barátja meglátogatta Niels Bohrt egy vidéki házban, ahol egy lópatkót vett észre a bejáratí ajtó fölött. Nem tudom, önöknél mi a szokás, de Európában a lópatkó afféle babonás tárgy. Ha a bejárat fölé helyezik, állítólag távol tartja a gonosz szellemeket; védelmet nyújt a háznak. Bohr barátja meghökkent, és felkiáltott: „Te jó ég! Azt gondoltam, tudós vagy. Te hiszel ebben a babonás marhaságban?”

Niels Bohr így felelt: „Természetesen nem. Nem örültem meg.” Mire a másik: „Akkor miért van ott?” Ahá! Niels Bohr ekkor adta meg a korrekt választ. Nem a szokásos, unalmas, hamis, multikulturalista, toleráns feleletet, amit ma annyira kedvelünk: „Ilyen az életmódunk, a tisztelet vezérel bennünket”, stb. Ezt jól ismerem. Egyik zsidó barátom se hisz a kóser ételekben: tiszteletből nem esznek disznóhúst, stb. Bámulatos paradoxonokra lehetünk figyelmesek e téren. Nem akarom kipécézni a zsidókat; ugyanez a helyzet az arabokkal, a keresztényekkel, velünk... Csak azért emelem ki őket, mert náluk ismerem a helyzetet. Egy tipikus zsidó természetesen nem hisz Istenben, de azt azért hiszi, hogy Isten adta nekik Izrael földjét, ezért jogosan az övék. De ez más lapra tartozik. Térjünk vissza Niels Bohrra! Mit felelt a kérdésre: „Akkor miért van ott?” Valami csodálatosat: „Természetesen nem hiszek benne. Azért van ott, mert azt mondták, hogy hit nélkül is működik.” Manapság ez az ideológia. Nem kell hinnünk a demokráciában. Gyakoroljuk, és a hiteink ott vannak a gyakorlatban.

Hadd adjak önöknek egy végletes példát! Szokás szerint elnézésüket kérem, ha megbántok vele valakit; abszolút szkatologikus, obszcén példa lesz, de muszáj megismételnem egy régi sztorit, amit gyakorta használok: ha volt szerencsájuk – vagy balszerencsájuk – beutazni Európát, talán észrevették, mennyire különböző – és most következik a veszélyes elem – a vécék struktúrája Európában. A francia vécék esetében hátul található a lyuk, ahol eltűnik az ürülék. Az elv a következő: közvetlenül beleesik, és a lehető leghamarabb eltűnik. Az angol vécék – az önökéihez hasonlóan – olyanok, hogy úszkál a vízben. Természetesen a németeké a legobszcénebb: elől van a lyuk, és csak egy kis víz található benne, úgyhogy szinte az egész csésze olyan, mint egy tálca. Az elv a következő: az ürülék erre esik, hogy – egy régi, visszataszító német hagyománynak megfelelően – minden reggel megvizsgálhassuk; megszagoljuk, megnézzük, betegség jeleit kutassuk rajta. Ha nem hisznek nekem, menjenek oda, és győződjenek meg róla maguk! Ez ám a kulturális sokk!

Felmerült bennem a kérdés: mi magyarázza a különbségeket? Még könyveket is olvastam a témában: két könyv létezik a piacon – ha utána akarnának járni – az architektúráról; igen obszcén könyvek. Tele vannak tudományos tanulmányokkal arról, hogy milyen szögben esik le a szar... De nem adnak rá magyarázatot. Az összes általam ismert könyvet és szöveget egyszerű utilitárius felfogás jellemzi: 'Hogy' lehet, hogy a többiek nem látják, hogy a mienk a legutilitáriusabb, a legraktikusabb?' De aztán rájöttem a válaszra. A valóság persze jóval komplexebb ennél, de alapvetően ez az egyetlen magyarázat, amit el tudok képzelni. Ha valamennyire ismerik az európai gondolkodás történetét, körülbelül Hegel korában népszerű volt az úgynevezett Európai Háromság koncepciója, mely szerint Európa olyan spirituális entitás, ami három pólus köré szerveződik. Mindegyik pólus egy-egy nemzetet jelképez; bizonyos politikai attitűdöt, az élet iránti attitűdöt, a társadalmi élet

bizonyos szintjét. A németek politikailag konzervatívak; az élet szintje a költészet, a gondolkodás, a kontempláció. A franciákat a politika jellemzi; az élet szintje, az élet területe a politikailag balos forradalmaré. Az angoloké a gazdaság mint életszféra és a mérsékelt liberalizmus. Szóval belém csapott a felismerés: hisz erről van szó! A francia megoldás a radikális politika. Beleesik, likvidálódik, eltűnik; olyan, mint a guillotine. Gyorsan el akarják tüntetni. Az angolszász megoldás pragmatikus: hadd úszkáljon ott, majd megoldjuk a problémát. A németekét természetesen a költészet és a kontempláció jellemzi: kontempláld, megnézed... Akármilyen örütségnek hangozzék is, higgyék vagy sem, de bizonyos értelemben igaz.

Komoly gondolatot szeretnék leszögezni a példával. Könnyű azt mondani: „Ó, ideológia? Ugyan!”, és így tovább. Te jó ég, ha vécére megyünk, ideológián trónolunk! Vagyis még a legközönségesebb, legvulgárisabb, leghétköznapiabb tárgyat sem lehet közvetlen, utilitárius fogalmakkal magyarázni – „azért ilyen a struktúrája, mert ez a legmegfelelőbb” –, hanem bizonyos nagyon is alapvető attitűdöket testesít meg az élet egyik nagy problémáját illetően: mit tegyünk a zavarba ejtő ürülékkel, ami kijön a testünkből? Ez nem mellékes kérdés. Minden valamirevaló antropológus jól tudja: többek közt az jelzi az emberek és a majmok vagy állatok különbségét, hogy az embereknél megjelenik a zavar: mit tegyünk a szarral? *Muszáj* eltüntetni valahogy. Ezzel a problémával már nyakig benne ülünk a legmélyebb metafizikában. Komolyan beszélek. Az undor véleményem szerint mélységesen emberi emóció. És hogy mi az undor? Nem szükségképpen, nem közvetlenül a tárgya határozza meg. Inkább ahhoz van köze, hogy zavarossá válik a határ a kint és a bent között. Akkor érzünk undort, amikor kívülről konfrontálódunk valamivel, ami a bensőnkben származik. Most azt mondhatnák: „De hát a szar undorító!” Nem. Vegyünk egy semlegesebb példát, ami reményem szerint meggyőzi önöket. Mindig van nyál a szájukban. Egyfolytában nyeldesik, nincs vele semmi gond. Nincs benne semmi undorító. Végezzenek el... vagy inkább ne végezzék el; én nem vagyok képes rá. De *próbáljanak meg* elvégezni egy igen elemi kísérletet: fogjanak egy poharat, köpjenek bele egy bizonyos mennyiséget, mondjuk, úgy másfél centiméter magasságig; nézzék meg, aztán próbálják meginni! Képtelenek lesznek rá. Miért? Mert kívül van. Undorító.

El sem tudják képzelni, milyen sokat elárul mindez az emberi identitásról. Az a lényeg, hogy egy bizonyos szinten – éppen a rumsfeldi nem tudott tudott dolgok szintjén – nem eszerint az igazán elemi fenomenológiai öntapasztalatunk szerint érzékeljük magunkat; nem úgy érzékeljük magunkat, mint mélységgel rendelkező lényeket. Spirituális mélységet képzelünk el, és nem testit. A következőre gondolok: amikor önökre nézek, valamiként absztrahálok a tényről, hogy a bőrük alatt mindenféle szörnyűségek rejlenek; az a sok vér és csont, stb. Amikor a szemükbe nézek, úgy viselkedem, mintha valamiféle lélek, spirituális jelenlét lenne ott belül, és nem egy biológiai gép banalitása. Ez tehát sokat elárul a

tapasztalatunk legközvetlenebb fenomenológiájáról; arról, hogy miként testesül meg a nem tudott tudott dolgokban.

Hadd lépjek tovább! A központi misztérium itt abban áll, hogy még ha tudatában is vagyunk e hiteknek, jellemző, hogy másokra vesszük át őket. Nincs ebben semmi képmutatás; pontosabban egyfajta őszinte képmutatásról van szó. Mit is értek ezalatt? A kedvenc példámat e téren szintén többször felhasználtam már a könyveimben. Ismerik a tibeti imamalmokat? Leírnak egy imádságot, ráteszik a malmukra, majd körbeforgatják; vagy – ami még jobb – szélmalomra helyezik, ami magától forog. Hogy némileg cinikusan fogalmazzak, csodálatos megoldás. Gondolhatnak közben a szexre, vagy amire csak akarnak; de objektíve imádkoznak. A malom imádkozik önök helyett. Erre azt mondhatnák: „Egy pillanat! Ez csak a primitív kultúrákra érvényes.” Nem, ilyen jelenségek mindenütt előfordulnak. Gondoljanak arra, ami szerintem az amerikai civilizáció egyik nagy hozzájárulása a világ kultúrájához: a konzervnevetésre a tévében. Tudják, amikor a műsor része a nevetés. Igen rejtélyes jelenség. Miért működik? Még inkább: hogy működik? Nem arról van szó, mint sokan gondolják, hogy egyfajta pavlovi reflexgép lenne, ami jelzi, hogy mikor nevessünk. Nem, rendszerint nem nevetünk. Kimerülten hazatérünk este a munkából, bekapcsoljuk a tévét, *Cheers*, *Jóbarátok*, amit akarnak, halljuk a nevetést, bámuljuk a műsort, mint egy idióta, és amikor véget ér, megkönnyebbülést érzünk – *mintha* neveltünk volna. Paradox, de még a legintimebb, legspontánabb önkifejeződésünk is – mint amilyen a nevetés – átvihető másokra.

Különösen érvényes ez a hitekre. Hogy értem ezt? Észrevették, hogy az olyan családokban, ahol a szülők csak félig hisznek, vagy felhagynak a hitükkel, milyen gyakran fordul elő, hogy kétségbeesetten belekapaszkodnak valaki másba – a gyerekeikbe, a szüleikbe, például az idős anyjukba –, akinek hinnie kell? Az töri össze őket igazán – sokkal inkább, mint a saját hitetlenségük –, ha felfedezik, hogy ez a másik, akinek meg kellene védeni az ártatlanságát, nem hisz. Sok olyan emberre is érvényes ez, akik orgiákban vesznek részt, és így tovább... Nemrég beszélgettem egy szociológussal, aki ezt kutatta; elmondta, hogy részt vesznek csoportos orgiákban stb., de mindig van valaki az életükben, akinek ártatlannak kell maradnia; aki nem tudhat a dologról. Amint tudomást szerez róla, szó szerint szétesik az életük.

Véleményem szerint rendkívül érdekes ez a struktúra. Hadd hozzak egy újabb példát az irodalom területéről! „Irodalom” – csak a filmet láttam. Edith Wharton *Az ártatlanság kora* (*The Age of Innocence*) című művére gondolok. A történet szépségét az adja, hogy... Emlékeznek Newland és Olenska grófnő afférjára? A fiatal feleségről – emberi fogalmak szerint Winona Ryderről – azt hiszik, hogy naiv, és nem tud róla. Tudják, mi történik a végén? A főhős ifjú felesége meghal; a férfi azt hiszi, hogy végre szabadon, legálisan összekötheti életét régi szerelmével (akit Michelle Pfeiffer játszik a filmben); ekkor azonban

a fia közli vele, hogy a felesége végig tudott az egésztől. Csak úgy tett, mintha nem tudná. Romba dől az egész. A férfi nem képes a folytatásra. Transzgresszív viselkedésének az volt a feltétele, hogy valaki más ártatlan legyen. És ez a nagy rejtély: hogy még ha mi nem is hiszünk – azt állítjuk, hogy cinikusak vagyunk, és így tovább –, azért szükségünk van arra, hogy valaki más tiszta maradjon; hogy higgyen.

Félretéve a vicceket, a fentiek egy sokkal komolyabb és tragikus verziójáról is tudomást szereztem. Heller Ágnes, akit talán szinte senki sem ismer itt önök közül, egy magyar filozófus; ott volt – idős hölgyről van szó –; azt hiszem, egyenesen Auschwitzban volt a második világháború alatt. Ma is látni a rabszámot a karján; megélte.

Heller Ágnes egy nagyon érdekes történetet mondott el nekem. Minden barakkban lényegében kétféle embertípus volt. Az egyik csoportba a túlélés hívei tartoztak: akik teljesen megkeseredtek, de azért küzdöttek a túlélésért. Afféle kodifikált egoizmus uralkodott. Ha a másik figyelmetlen volt, otthagya valahol az ételt, és elment valahová, szabad volt ellopni, amit ott felejtett. Létezett pár minimális, de nagyon kemény szabály. A másik csoportot a „muszlimok”, *Muselmannen* alkották: az „élőhalottak”. Akik beletörődtek a sorsukba, és úgy jártak-keltek, mint az élőhalottak. Most következik a tragikus pont a történetben: minden barakkban élt egy mítosz arról, hogy odakint – rendszerint a szomszédos barakkon túl – van valaki, aki megőrizte az emberiségét. Valaki, aki nem süllyedt a túlélésért folytatott harc szintjére – nem lop, satöbbi; nem törekszik könyörtelenül a túlélésre –, hanem még ezek között az iszonyatos körülmények között is úgy viselkedik, mint a normális életben. Segít, megosztja másokkal az ételét, és így tovább.

Heller Ágnes valami nagyon érdekeset mondott nekem: az volt a legveszély pillanat a pszichés integritásra nézve, amikor – és ez sajnos előbb-utóbb bekövetkezett – felfedezte az ember, hogy pusztán mítoszból van szó. Hogy ez a Másik ugyanolyan, mint a legtöbbünk. Az emberek rendszerint még a túlélésre törő akaratot, még ezt a küzdésre irányuló akaratot is elvesztették ekkor, és a „muszlimok”, *Muselmannen* szintjére regresszáltak. Vagyis élőhalottakká váltak.

Bizonyára látják a dolog szépségét. Hogy szinte teológiai terminológiába csapjak át: még a konzisztens gonoszsághoz is szükség van arra az előfeltevésre, hogy valahol odakint létezik a jószág. S ezt véleményem szerint nem kellene alábecsülnünk. Nem következik belőle, hogy így járjunk el: „Ne menj el az orgiára; isteni szikrák vagyunk, valahol mélyen mindannyiunkban jószág lakozik!” Nem; az a probléma, hogy a fentiek érvényesek Hitlerre is, Sztálinra is, vagy akit akarnak. Nincs kétségem afelől, hogy számukra is fontos volt az ártatlanság. Csúnya, etikátlan kifejezéssel is megfogalmazhatjuk mindezt: a sztálinista kommunisták és a nácik köreiben például egyaránt egy rendkívül perverz logika érvényesült, mely szerint a legnagyobb heroizmusra vall, ha piszkos dolgokat kell elvégezni – ölni, kínozni és így tovább –; hogy minden idióta képes a jóra. Hogy a legnagyobb heroizmus

elkövetni egy szükséges, piszkos, kegyetlen tettet a Másik ártatlanságának védelmében. Vegyük például az egyik legundorítóbb etikai dokumentumot – ami ettől még etikai dokumentum, akármilyen örütségnek is hangozzék; a XX. század etikáját próbálja meg artikulálni –, a beszédet, melyet Heinrich Himmler, az SS vezetője tartott 1943 októberében a holokauszt előkészítéséről a lengyelországi Posenben; ott mondta el a híres frázist, mely szerint a holokauszt a német történelem legdicsőbb fejezete lesz, bár e fejezetet sajnos soha nem fogják megírni. Tehát az volt az üzenete, hogy ők az igazi hősök. Szörnyű üzenet ez. Himmlert – és ez a borzalmas a dologban – bizonyos értelemben egy valódi etikai probléma foglalkoztatta: hogy miként végezhetik el az SS-tisztek és -katonák a piszkosmunkát – a mészárlást, gyermekek és nők meggyilkolását – anélkül, hogy ők maguk is piszkossá válnának. Ez a fajta heroizmus volt a megoldás: hogy a lehető leggonoszabb tetteket a heroizmus legfőbb teljesítményének tekintették; a nép javáért készen álltak arra, hogy alászálljanak a pokolba. Iszonyatos logika ez.

Mivel – sajnos – rohan az idő, lépünk tovább! Finom kapcsolat áll fenn aközött, amit hiszünk, és amit tudunk; pontosabban aközött, amit explicite tudunk, valamint a bevallatlan hiteink között, melyek igen finoman ott munkálkodnak a hétköznapi tapasztalatainkban.

Gyakran megesik, hogy hiszünk valamiben, akár őszintén is hihetünk benne, de azért nagy sokkot és meglepetést okoz, ha a hitünk túl brutálisan, közvetlenül nyer megerősítést. Látták a filmet... Úgy tudom, holnap előadnak erre felé egy Steve Martin-darabot. Jó, nem számít. Tehát ő lesz az előadó. A lényeg a következő: játszik a *Páratlan prédikátor* (*Leap of Faith*) című '92-es filmben, amit talán önök is láttak: egy szemfényvesztő prédikátorról szól, aki csalással keresi a kenyerét; nyomorékokat gyógyít, de megrendezi az egészséget. Egyszer aztán szintén csalásnak gondol valamit, de kiderül, hogy igazi csoda történt. Teljesen összeomlik. Sokkot kap. Tehát árnyaltan kell látnunk a témát, mert mit is jelent hinni? A hívők gyakran bizonyos távolságtartással hisznek. Sokszor figyelek fel arra, hogy a vallásos emberek gyakran nem úgy imádkoznak és végzik a rituálét, ahogy Pascal gondolta; nem azért, hogy tényleg higgyenek. Bizonyára ismerik Blaise Pascal tanácsát a hihetetleneknek, akik hinni szeretnének. Ha nem hiszünk, tegyük a következőt: egyszerűen cselekedjünk úgy, *mintha* hinnénk! Végezzük el a rituálét, térdeljünk le, imádkozzunk, tegyünk jót, és a hit majd magától beköszönt. Állításom szerint sajnos gyakran épp az ellenkezője az igaz. Mert mi is történik, ha túl intenzíven hiszünk? Szörnyű közvetlenül hinni. A megoldás talán abban áll, hogy tegyünk úgy, *mintha* hinnénk, és a hitünk externalizálódik a külső rituáléban. Így többé nem kell közvetlenül hinnünk.

Térjünk rá egy problematikusabb témára! A hézag aközött, amit racionálisan tudunk, és amit tudattalanul hiszünk, sokat elárul kínos helyzetünkről: arról, hogy általában miként viszonyulunk az ökológiai katasztrófa kilátásához. Egy paradoxonról van itt szó: tudjuk, hogy közeleg a katasztrófa, globális felmelegedés lesz, és így tovább, de miért nem cselekszünk?

Miért nem teszünk valamit? Nem hiszem, hogy kielégítő lenne az egyszerű balos magyarázat, mely szerint a nagyvállalatok manipulációi állnak a háttérben. Állításom szerint tudjuk, de nem hisszük el. Olvasunk róla az újságban, de aztán kimegyünk a szabadba, és meglátjuk a napot, a fákat, a fűvet... „Ugyan már – söpörjük félre magunkban –; ez nem tűnhet el *tényleg!*” És ebben áll a tragédia: éppen az akadályozza meg, hogy komolyan vegyük az ökológiai katasztrófa kilátását, hogy közvetlenül belemerülünk az életvilágunkba. Olyan hitekről van szó, melyek részei annak a módnak, ahogyan a valóságban cselekszünk. És rendkívül nehéz felhagyni velük.

Egy fontos, paradox teoretikai következményt vonhatunk le ebből. Bizonyára ismerik a szokásos kritikát arról, hogy miért jutottunk ökológiai zsákutcába: mert túlfőzünk is bízunk a tudományban, az absztrakt, tudományos érvelésben. Pedig nem szabadna elfeledkeznünk arról, hogy a tudomány másodlagos; csupán elidegenedett, másodrendű terméke az elsőrendű attitűdünknek: annak, hogy egy konkrét életvilágba ágyazódik be a létünk. Azt a földet látjuk, érezzük, érzékeljük, ahol élünk, és így tovább. De ez véleményem szerint nem kielégítő. Nem térhetünk vissza ehhez a közvetlen életvilágbeli tapasztalathoz, mert éppen ez a probléma. Ha megfelelően akarunk szembenézni az ökológiai katasztrófával, épp ezen a közvetlen beágyazottságon kell túllátnunk.

Lépjünk tovább! Remélem, némileg szórakoztatóbb lesz, amit most fogok mondani arról, hogy miként érthetjük meg mindezt; hogy hol mutathatjuk ki a hiteinkben vagy a tudásunkban lévő hézagot, inkonzisztenciát: hogy tudjuk, hogy igaz, mégsem hisszük el. Hadd osszak meg önökkel egy egyszerű megfigyelést! Észrevették, hogy egyetlen normatív rend – ahol szabályokat kell betartanunk, hogy egy bizonyos kollektíva tagjai lehessünk, legyen szó akár a családról, akár bármi másról – sem egyszerű szabályrendszer, amit elég elsajátítanunk, és már bent is vagyunk? Az az érdekes, hogy sosem pusztán ilyen szabályokról van szó: a szabályok mellett mindig vannak meta-szabályok is, azaz olyan szabályok, amelyek előírják, hogy miként viszonyuljunk a szabályokhoz; hogy komolyan vegyük-e őket, vagy sem; hogy mennyire vegyük őket komolyan...

Gyakran megesik például, hogy fennáll egy tilalom: ne tedd! De mindannyian tudjuk, hogy ez sok esetben a következőt jelenti: tedd diszkréten! Sőt, olykor – különösen bizonyos fajta szexuális tilalmak esetén – egyenesen felszólítást jelent a tette. Tehát fennállhatnak olyan tilalmak, melyeket nem kell komolyan venni. Ha komolyan vesszük őket, idiotának tartanak bennünket. Például – önöknél egy kicsit más a helyzet, mivel önök komolyan veszik az államukat – a szocialista rezsim folyamánként az a jellemző a hazámban, hogy ha megpróbálom nem befizetni az adót, megtalálni a kiskapukat, és erre valaki azt mondja nekem: „Hogy’ teheted ezt? Mindannyiunknak adót kell fizetnünk” – akkor a pasas egy idióta. Értik, mire gondolok.

De van egy sokkal érdekesebb dolog is: az ezzel ellentétes paradoxon. Nem a tilalom paradoxona – ami azt mondja a sorok között: tedd; tedd diszkréten; mindegy, tedd meg –, hanem a szabadság felajánlása: amikor megengednek valamit, de azzal a feltétellel, hogy nem választjuk azt az opciót. Megtehetjük, szabadságot kapunk arra, hogy megtegyük, de azzal a feltétellel, hogy nem fogjuk megtenni. Főként bizonyos politikai rezsimekre jellemző például, hogy szabadságunkban áll a döntés, de azzal a feltétellel, hogy a helyes döntést hozzuk. De hétköznapi életünkben is előfordul. Nemrég például egy japán barátom mesélte nekem: „Tudod, hogy Japánban évente 40 napos szabadságra jogosultak a dolgozók? De elvárják tőlük, hogy ne éljenek teljesen ezzel a jogukkal. Az implicit szabály a következő: ne végy ki többet 20 napnál!” Megkérdeztem: „Jó, de miért nem írtok akkor egyszerűen 20 napot?” Mire ő: „Hülye vagy, nem érted.” Igaza volt. Nem értettem. Miért nem? Mindig lenyűgözött ez a kérdés, mert szerintem az emberi kommunikáció legrejtélyesebb és legelemibb aspektusáról van szó. Az üres gesztusokról: felajánlanak valamit, de nem szabad élnünk vele. Talán mindannyian voltak már például olyan szituációban, amikor egy idősebb, gazdagabb személy meghívta önöket vacsorázni. Teljesen világos volt már előre, hogy ő fog fizetni. De nem afféle udvariassági rituálé, hogy egy ideig ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy mi fizessünk? Csak ne tegyék azt, amit egyszer én: túl sokáig ragaszkodtam hozzá, mire azt felelte az illető: „Ha akarja, ám legyen!” El kellett játszanom az egész komédiát: „Ó, Istenem, otthon felejtettem a hitelkártyámat!”, és így tovább.

De akadnak még szép példák. Az egyik egy barátom és köztem történt; bár teoretikusan egyfolytában csatázunk, személyesen a jóbarátom: Judith Butlerről van szó. Nemrég találkoztam vele Svájcban, és, ha nem is voltam vele túl goromba, azért használtam bizonyos szavakat: „degenerált”, „béna” – szörnyű vagyok, amikor eszem. Meg is sértettem. Úgyhogy kellemetlenül éreztem magam utána; felhívtam, bocsánatot kértem, blabla, mire azt felelte: „Köszönöm. Nagyra értékelem. De tényleg nem bántottál meg; tudtam, hogy nem gondolod komolyan; nem tartozol bocsánatkéréssel.” Teljesen őszinte volt, én pedig igazán hálás. De látják, abban áll a paradoxon, hogy csak azután mondhatta, hogy nem tartozom bocsánatkéréssel, *miután* bocsánatot kértem. És ez nem képmutatás. Ez a kommunikáció rejtélye. Teszünk valamit, és az eredmény: semmi. Teszünk valamit, amit feleslegesnek nyilvánítanak. De ahhoz, hogy feleslegesnek nyilvánítsák, előbb meg kell tennünk.

Most azt kérdezhetnék: „Hol itt a haszon?” A haszon a köztünk lévő tisztelet, barátság, szeretet és valódi kommunikáció. A kedvenc példám e tekintetben egy hazámbeli rituálé. Mondjuk, hogy egy barátom és én versenyzünk ugyanazért az állásért. Mondjuk, ő nyer, én veszítek. Rituálé a hazámban, hogy a nyertes ekkor azt mondja a vesztesnek: „Nézd, tudom, hogy te jobban megérdemelted volna; ne lépjek vissza, hogy megkapd az

állást?” De erre persze azt kell válaszolni: „Nem, dehogy; legyen a tiéd!” Mi a haszon? Általában megőrződik így a barátság, őszintén.

Tehát azt állítom, hogy emberi kapcsolataink legkifinomultabb textúrája ezen a szinten működik. Nem az explicit szabályok, hanem e sorok közti szabályok szintjén. Például amikor felajánlanak nekünk valamit, de a meta-szabályok előírják, hogy vissza kell utasítani.

És *most* következik a konklúzióm, ha engedélyeznek számomra még egy kis időt: azt állítom, hogy ami napjainkban történik, ami aggodalmat kelt bennem e hallgatóságos szabályok kapcsán – melyeket Hegel nyomán létünk etikai szubsztanciájának neveznék –, abban áll, hogy lassan, de biztosan dezintegrálódnak a korunkban. Mélységes változások zajlanak ezen a szinten.

Hogy’ értem ezt? Vegyünk egy olyan könyvet, amit nekem mint ateistának kedvelnem kellene, de nem teszem; szerintem szörnyű könyv. Úgy egy évvel ezelőtt nagy New York Times best-seller volt: Sam Harristól a *The End of Belief [A hit vége]*. A cím már elmond mindent; a könyv tézise abban áll, hogy a hiteink – és itt specifikusan a Könyv vallásaira utal: a zsidó, a keresztény, a muszlim vallásra – nevetségesen elavultak; egy teljesen másik korszakhoz tartoznak, ma csak etnikai mészárlásokhoz vezetnek, és így tovább; ideje kinőnünk belőlük; Harris mindössze valamiféle homályos buddhista-keleti meditációt enged meg, episztemológiai elköteleződések nélkül. De fel szeretném hívni valamire a figyelmüket, ami szerintem igen fontos: a pasas, aki a hit végét harangozza be, ugyanebben a könyvben egyúttal a kínzást is támogatja.

Érdeemes szemügyre vennünk, miként igazolja a kínzást, hogy lássuk, pontosan mi hibádzik a gondolatmenetében. Lényegében igen egyszerűen érvel. A következő kérdésből indul ki: miért van az, hogy a legtöbbször számunkra sokkal problematikusabb megkínózni valakit, ha ott áll velünk szemben, mint megnyomni egy gombot, ami több százezer ember halálát okozza, akiket nem látunk? Harris ezt nevezi „Hold-illúzió”, amivel a régi perceptuális illúzióra utal: ha nem vagyunk tudatában az illúzióknak, úgy véljük, a Hold csak egy kis tárgy odakint az égen. De ahogy ma már racionálisan tudjuk, hogy a Hold egy meglehetősen nagy objektum, ugyanígy át kellene strukturálnunk az etikai tapasztalatunkat is Harris szerint. Úgy látja tehát – és ez egy igen iszonyatos konklúzió –, hogy az ok, amiért a legtöbbször legalábbis képtelenek vagyunk szemtől szembe megkínózni valaki mást, „ugyanúgy neurológiai, mint ami a Hold-illúzióért felelős”. Tehát nőjünk fel végre, sajátítsuk el a helyes arányokat, és egy könyörtelen, utilitárius kalkulációt követve ébredjünk tudatára annak, hogy igazából a kötelességünk – ahogy Harris látja – megkínózni valakit, aki előttünk áll, ha ezzel sokkal nagyobb szenvedést akadályozhatunk meg. Harris mindenesetre belátja, hogy nem tudjuk egyszerűen kinőni mélyen gyökerező szokásainkat, ezért valami olyasmit javasol, ami szerintem még ízléstelenebb: egyfajta „igazságpirulát”. Így fogalmaz:

„Egy olyan drog, ami a kínzás eszköze és a kínzás elleplezésének eszköze is lenne egyben. A pirula úgy működne...” Rövidebbre fogom. Egy olyan piruláról van szó, ami leírhatatlan szenvedést okoz, de ez kívülről nem látszana. Adva van egy terrorizmussal gyanúsított személy; ahelyett, hogy helyben megkínoznánk – ami miatt kellemetlenül éreznénk magunkat –, beadjuk neki a pirulát; kívülről úgy látszana, hogy egyszerűen szunyókál egy félórát, aztán felébred, és közli: „Bevallok mindent, amit csak akarnak.”

Először is az zavar ebben engem, hogy milyen tökéletes összhangban áll posztmodern logikákkal, amit – ahogy azt már több könyvemben is taglaltam – a koffeinmentes kávéval lehetne jellemezni. Manapság olyan termékeket kedvelünk, amelyeknek nem szeretnénk megfizetni az árát. Kávét, de koffeinmenteset. Sört, de alkoholmenteset. Édességet, de zsírszegényet. És ne gondolják, hogy ez csak a termékek esetében van így! Ugyanez érvényes az interszubjektív kapcsolatainkra is. Colin Powell háborúelmélete pontosan a koffeinmentes háború volt: háború, de úgy, hogy ne legyenek áldozatok a mi oldalunkon. És hogy egy kicsit komisz legyek, a multikulturalista tolerancia – legalábbis uralkodó formáját tekintve – a koffeinmentes Másik toleranciája. Például absztrahálják a Másikat – ami szerintem a rasszizmus legmocskosabb formája –, hogy ünnepeljék a „natív amerikaiakat”, ahogy manapság hívják őket. Én visszataszítónak találok a kifejezést; még rasszistábbnak, mint az „indiánok”-at. Egyszer beszéltem az egyikükkel. Azt mondta nekem: „Natív amerikaiak. Mi ez? Mi a természet részei vagyunk? És maguk kicsodák? Nyilván kulturális amerikaiak.” Így folytatta: „Ha indiánnak hívnak, a nevem legalább a fehérek ostobaságának emlékműve. Azt hitték, Indiában járnak.”

Észrevették, hogy amikor a politikailag korrekt tábor beszél a „natív amerikaiakról” – tudják: „Olyan emberek, akik holisztikusan élnek, harmóniában vannak a természettel; táncolnak, spirituálisan kapcsolódnak a földhöz” –, egy szót sem ejtenek kínzásokról, családon belüli nemi erőszakról, satöbbi? A Másik efféle kilúgozása véleményem szerint a lehető legrasszistább cselekedet.

Visszatérve Sam Harrisre, ez tehát az első problémám vele.

A második problémám, bár ez csak egy apró megjegyzés, a következő: aha, szóval járunk a KGB nyomdokaiban. Úgy értem, egy könyvben olvastam arról, hogy miként használták bizonyos célokra a pszichiátriát a Szovjetúnióban. Náluk már megtörtént. A Szovjetúnió utolsó évtizedeiben rendszerint valamilyen elmebetegség leple alatt kínozták meg a rendszert kritizáló disszidenseket: egy speciális fórumon szociális skizofrénnak vagy megalomániásnak nyilvánították őket, aztán beinjektáltak valamit a szívük tájékára. Iszonyatos tapasztalat volt: lelassította a szívüket, úgyhogy azt gondolták, mindjárt meg fognak halni. Kívülről úgy tűnt, mintha egyszerűen elszunnyadnának. Pontosán úgy, ahogy Sam Harris leírta. Belülről rémálom volt.

„De – kérdezhetik; és most következik az igazán középponti gondolat – mi a lényeg? Mi az *alapvető* probléma Harrisszel?”

Ez elvezet minket a judeo-keresztény tradíció „felebarát”-jának témájához; mellesleg Freud is utal rá, amikor azt tárgyalja, hogy miként viszonyulunk egymáshoz.

A felebarát nagyon radikális valami a judeo-keresztény tradícióban. A felebarát nem a hozzánk hasonló Másik. A felebarát valamiféle traumatikus jelenlét; ha úgy tetszik, a másik ember, végtelenségének feneketlen mélységében. Mindig van benne valami monstruózus; s e monstrositás neve a szabadság. Sosem lehetünk igazán bizonyosak: valaki megígért nekem valamit, de honnan tudhatnám, hogy bízhatok-e benne? És így tovább. Ezért van szükségünk ígéretekre. Ha nem felebarátokkal lenne dolgunk – ha valamiféle kognitivisták vagy agytudományi álmoknak megfelelően totálisan ismerhetnék; ha ismerném a mechanizmusokat, melyek szerint döntenek –, nem lenne szükség ígéretekre. Épp azért vannak ígéretek, mert *nem* ismerem feneketlen mélységedet.

Úgy vélem, nagyon óvatosan kell itt eljárunk, nehogy idealizáljuk a felebarát koncepcióját. Van valami redukálhatatlanul traumatikus ebben a koncepcióban. Egy kis lecke következik teológiából: ha megnézik, már az Ószövetségben sem pusztán az a Tízparancsolat igazi funkciója, hogy képessé tegyen arra, hogy szeressük a felebarátunkat, hanem az is, hogy megfelelő távolságban tartson tőle bennünket. Igen kellemetlen, tolakodó élmény tud lenni, ha túl közel kerülünk hozzá. Miért? Hadd adjak egy egyszerű példát! Remélem, voltak már abban a helyzetben – bár ez nem olyan kedves kívánság, mint amilyennek talán tűnik –, hogy valaki óriási szerelmet vallott meg önöknek. Valaki odamegy önökhöz, és látják, hogy komolyan beszél, nem viccből mondja: „Folyton csak rád gondolok, fűlig szerelmes vagyok beléd.” Legyenek őszinték: lehet, hogy jólesett, de – legalább egy pillanatra – megrémültek. Ijesztő ennyire intenzíven egy másik ember összes vágyának a fókuszában állni. Ismerik William Butler Yeats híres költeményét, amiben valami olyasmi áll, hogy finoman járj, mert álmaimban lépkedsz? Szörnyű egy másik ember álmaiban lépkedni. Igen klausztrofobikus tapasztalat.

A felebarát témája tehát egy igen fontos, feneketlen mélységű téma. Sőt, még azt is kijelenteném, hogy alapvető félelmünk a felebaráttól való félelem. Az összes rasszizmus erre – a Másik feneketlen mélységére – épít. Mellesleg ez az egyik szomorú vonás abban, ami szerintem manapság történik. Úgy értem, észrevették, hogy az utóbbi két-három évtizedben két-három jellegzetesség határozza meg a politikánkat? Az egyik ebben áll: az embereket kizárólag úgy mobilizálják – nemcsak annak érdekében, hogy belemenjenek a technokrata adminisztrációba, hanem hogy szenvedélyesen mobilizálják őket –, hogy a félelemre építenek. A szenvedélyek egyetlen politikája ma a félelem politikája. És ez sajnos nemcsak a jobboldalra, hanem a baloldalra is érvényes. Félelem a bevándorlótól, félelem

az ökológiai katasztrófától, félelem a magas adóktól, félelem a szexuális romlottságtól, és így tovább. Állításom szerint lényegében a felebaráttól való félelem áll mindezek háttérében.

Egy másik szomorú vonás korunkat illetően, hogy miként bánunk a felebaráttal. Nem kebelezhetjük be csak úgy egyszerűen. A felebarát odakint van a maga feneketlen mélységében; ezért olyan radikális a „szeresd felebarátod” koncepciója. Azt jelenti, hogy szeresd a *felebarátod*, ezt a radikális Másságot. Ne csak úgy valakit szeress, aki hasonlít hozzád. Szomorú, hogy ma a toleranciával közelítjük meg a felebarát témáját. Sajnálom, de most nincs időm kifejteni; talán holnap reggel kibontom a szemináriumon, mivel jelenleg intenzív dialógust folytatok Wendy Brown *Regulating Aversions* című csodálatos könyvével; bár kritikával is illetem, szerintem remek következtetéseket von le, és a megfelelő kérdéseket teszi fel. Egyetértek vele abban, hogy az alapvető kérdés a következő: miért univerzalizáljuk napjainkban olyan nagy mértékben a tolerancia kategóriáját? Észrevették, hogy azok a problémák, melyeket 20, 30, 40 évvel ezelőtt nem az intolerancia problémáinak tekintettek, hanem az igazságtalanság, az egyenlőtlenség stb. problémáinak, napjainkban a tolerancia problémáiként fogalmazódnak újra? A rasszizmus manapság ezt jelenti: „nem tolerálsz az életmódomat.” De végezzenek el egy egyszerű kísérletet az Egyesült Államok dicső fejezetével, Martin Luther King faji egyenlőségért vívott küzdelmével kapcsolatban. Én megírtam: felmentem az internetre, fogtam néhány beszédét, és rákerestem a „tolerancia”, „intolerancia” szavakra. Gyakorlatilag hiányoznak. Martin Luther King nem a toleranciáért küzdött. A kizsákmányolás végéért, az igazságtalanság, az egyenlőtlenség végéért harcolt – ez jelentette számára a problémát. Egyenesen obszcén és rasszista lett volna a részéről kijelenteni: „Ó, mi, feketék azt akarjuk, hogy a fehérek toleráljanak bennünket.” Ugyanolyan nevetséges lett volna, mint ha egy feminista ezzel állt volna elő: „Azt akarjuk, hogy a férfiak tolerálják a nőket.” Ami igen obszcén ötlet. Ahogy egy barátom mondaná: „A nők egyenlőségét valahogy még elismerem, de hogy toleráljam őket – soha.” De ez már más lapra tartozik.

A változás mögött az áll, amit „a politika kulturalizációjának” nevezhetnénk. Posztmodern korunkban, ahol az ökonómia egyre inkább olyasmire redukálódik, amit szakértők művelnek – pusztán adminisztráció lesz belőle –, csak olyan konfliktusok maradnak, melyeket kulturális konfliktusoknak tekintenek. De sajnos most már tényleg be kell fejeznem...

Ijesztő ez a koncepció a felebarátról. Mit értek ezalatt? Azt, hogy a felebarát nem olyan, mint amilyennek rendszerint felfogjuk: nem egy másik ember belső életének gazdagsága, ami részünkről felfedezésre vár. Nem. Ez a szint rendszerint hazugság. Van erre egy multikulturalista frázis, ami költészetnek csodaszép, de teljesen elutasítom – állítólag mély meglátást tartalmaz, de szerintem éppen hogy pseudo-mélység jellemzi –: „Az ellenség olyasvalaki, akinek a történetét még nem hallottad.” Milyen nemesen hangzik!

Az ellenségem vagy, ha pusztán objektivizálalak odakint; de ő, ha odafigyelek, vagy veszem a fáradságot, hogy belülről megértselek, akkor majd látni fogom, hogy neked is megvan a magad igaza. Bizonyos mértékben kétségkívül érvényes is ez. De csak bizonyos mértékben. A korlátai már akkor is nyilvánvalóvá válnak, ha egy specifikus esetre alkalmazom: „Hitler azért volt az ellenségünk, mert nem hallottuk a történetét.” Ezt is készek lennének kijelenteni? Én hallottam a történetét. Elolvastam a *Mein Kampf*-ot, és így tovább. Döbbenetes, de akármilyen szörnyű is a politikánk, mindig képesek vagyunk megtalálni a módját annak, hogy racionalizáljuk; hogy szép történetet meséljünk róla magunknak. A radikális konklúzió itt a következő – és ez a judeo-keresztény tradíció újabb rendkívül mély meglátása –: a végső igazságot – a te mint egyedi személy igazságát; hogy hol állsz ténylegesen – nem akkor kapod meg, ha mélyen magadba tekintesz, és ott felleled a legmélyebb, őszinte önazonosságodat. Azon a szinten rendszerint hazudunk. Nem az a végső igazság.

Két könyvet is ajánlanék e témában. Az egyik Aldous Huxley *Grey Eminence* című műve. József páter, a szürke eminenciás történetét beszéli el, aki Richelieu bíboros külügyi tanácsadója volt a XVII. század elején, a harmincéves háború alatt. Mi olyan lenyűgöző alakjában? Abban a korszakban ő testesítette meg a gonoszt. A *Realpolitik*-manipulátorok legrosszabb fajtájába tartozott; egyezményt eszközölt ki a katolikus Franciaország és a protestáns Svédország között a katolikus Ausztria ellenében, hogy megakadályozza a németek egyesülését. Akár azt is mondhatnánk, hogy bizonyos értelemben ő a felelős Hitlerért; hisz az ő politikai cselszövései miatt nem egyesült korábban Németország egyetlen nemzetállammá – közismert, hogy ez vezetett az első világháborúhoz, és így tovább. De mi ebben a döbbenetes? Az, hogy ugyanez az ember – akinek a nevéhez kínszások, mérgezések fűződnek, blabla – este, munka után igen értékes, hihetetlen mélységű misztikus meditációkat írt. Hogy vulgárisan fogalmazzak, a lehető legklasszabb műveket szerezte, melyek vetekszenek Szent Teréz alkotásaival, vagy akit akarnak. És ez zavarta Huxleyt. A megoldásával nem értek egyet, de azzal igen, hogy rámutatott a kettő közti szakadékra.

A másik könyv, Brian Victoria *Zen at War* című műve, keletre tekint. A probléma ugyanaz. Kétségkívül autentikus, zen buddhista szerzetesekkel van dolgunk, mint amilyen D. T. Suzuki, aki olyan népszerű volt a hatvanas években, a hippikorszakban. A harmincas-negyvenes években azonban nemcsak hogy teljes mértékben támogatta a japán militarizmust, hanem még szentesítette is az írásaiban: azt állította, hogy az emberek többsége számára az egyetlen út a szatorihoz, a megvilágosodáshoz, a hibák leküzdéséhez, ha feltétlenül engedelmeskednek a katonai fegyelemnek (nem gondolkodsz, rend van; azt teszed, amit mondanak). Tehát ugyanazzal a paradoxonnal állunk szemben.

Véleményem szerint igen világos a tanulság: hogy amikor mi – akik a keresztény tradícióban állunk – megváltásról és hasonlókról hallunk, ez teljes mértékben különbözik a gnosztikus vagy a pogány perspektívától, mely szerint mélyen magunkba kell szállnunk, hogy felfedezzük önmagunk belső igazságát. Éppen arról van szó, hogy a belső igazságnak ez a szintje hazugság. Éppen itt hazudunk.

Higgyék vagy sem, most már tényleg nagyon hamar befejezem...

Két konklúziót szeretnék levonni mindebből. Most azt mondhatnák: „Rendben, jellemző ránk a relativizmus, és így tovább; nem hiszünk, nem tudjuk, hol hiszünk, blabla, de azért vannak olyan emberek – az úgynevezett fundamentalisták –, akik igenis közvetlenül hisznek valamiben.” Most nincs időm arra – mivel egy újabb órát venne igénybe –, hogy kifejtsem az egész gondolatmenetet, de a konklúzióm a következő: nem hisznek. Nem azt mondom, hogy nem őszinték; hogy csálnak. Nem erről van szó. A fundamentalizmus legalábbis bizonyos típusaiban éppen az zavar engem, ami például az evolucionizmussal szembehelyezkedő kreacionizmusban problematikus a számomra: nem az, hogy tévedés, blabla. Nem ez a része érdekel, hanem az, hogy összemossák a vallásos hitet és a tudományos proposíciókat, és az utóbbiakkal egy szinten kezelik a vallásiakat. Azt, hogy „Jézus feltámadott a halálból”, ugyanolyan állításnak tekintik, mint például azt, hogy „ennek az állatnak ilyen és ilyen a DNS-szerkezete”. Véleményem szerint épp ezért igen jelentős, hogy a fundamentalistáknak rendszerint nincs bajuk a tudománnyal. Szeretik a tudományt. Egyfolytában azt próbálják bebizonyítani, hogy nincs szakadék a vallás és a tudomány között. A kereszténységben is megtalálhatók: ilyenek a kreacionisták. De fellelhetők az iszlámban és a zsidók között is. Megtudtam például, hogy van egy csoport Izraelben, melynek tagjai szó szerint veszik a próféciát: hogy a Messiás akkor érkezik el, amikor egy borjú teljesen vörös szőrrel születik; és így állnak hozzá: „Gyorsítsuk fel a folyamatot!” Mindenféle biogenetikai kísérletet végeznek, hogy beteljesítsék a próféciát.

A hit nem ilyen. A hitben – abban, hogy „hiszek” –, mindig van valami abszurd elem. Nem hiszünk tényekben.

Nem lehet ilyet mondani: „Hiszek Krisztusban, de szarok rá, inkább a bűnt választom.” A hit definíció szerint egzisztenciálisan megélt hit. Hogy egy nevetséges, de igaz példát hozzak: ha elolvassák Anna Frank emlékiratait, meglátják, mi a hit. Amikor azt írja: „Az összes borzalom ellenére, amit a németek elkövettek ellenünk, zsidók ellen, hiszem, hogy isteni szikra lakozik minden emberi lélek mélyén.” Ez a teljes mértékben tényellentétes, örült gesztus a hit. Ugyanez érvényes az emberi jogokra. Nem úgy hiszünk az emberi jogokban, hogy körülnézünk, tudományosan analizáljuk az embereket, látjuk, hogy bizonyos szinten mindenkinek vannak jogai, majd kijelentjük: „Jó, rendben, hiszek.” Nem; a hit ugrásáról van szó, egyfajta örült axiómáról. Lehetsz fehér, fekete, sárga,

alacsony, magas, hülye – gyakorlati axiómává teszem az emberi jogokat. Igen fontos ez az egzisztenciális vonatkozás.

Az első paradox következmény tehát a következő: nem abban áll a tárgyalt fundamentalizmus igazi veszélye, hogy veszélyt jelent a szekuláris tudásra nézve: „Ő, a maguk céljaira használják fel a tudományt!” Nem ez zavar engem. Ott ér véget a hit igazán. Az autentikus hit a veszélyes.

Mi is a hit manapság? Hadd térjek vissza röviden – csak három perc... ön itt a felettes énem [a közönség egyik tagja felé mutatva] – a holokauszt témájára! Korábban már kifejtettem, hogy nem kellene ezt a játékot játszsanunk: „Isten a jó Atya odafent; valamiként ő manipulálja az eseményeket; megbízhatunk benne, minden jóra fordul”, és így tovább; hogy olyan esetekben, mint amilyen a holokauszt, obszcén lenne kijelenteni: „Isten útjai kifürkészhetetlenek; bár nem tudjuk, miként, de kellett, hogy legyen valami mélyebb értelme”; hogy valamiképpen jogos volt.

Hegel kereszténység-olvasatát követve azt állítom, hogy éppen ez az odafent lakozó Isten halt meg a kereszten – ahogy Hegel fogalmazott volna, Isten mint szubsztancia; Isten mint titokzatos elme, aki jótékonyan igazgat mindent, úgyhogy bármit is teszünk mi itt, mindennek megvan a maga titkos értelme, valamilyen magasabb egység részét képezi, és így tovább. Valódi keresztény szemszögből nem úgy fest a kép, hogy mi itt vagyunk lent, Isten meg ott fent, és – „miért ne” alapon – időről időre hírnököket küld nekünk; a hatására megváltoznak a dolgok; Isten visszarendeli, aztán kezdődik előlről. A kereszténység, a megtestesülés végső leckéje véleményem szerint abban áll, hogy Isten belemerül a történelmünkbe; nem fentről figyeli a földi történéseket. Az én olvasatomban Krisztus kereszthalála nem Isten egyik képviselőjének a halála, és szerintem azt a jogi felfogást is el kellene felejtenünk, mely szerint Isten így fizette ki értünk a váltságdíjat. Te jó ég! Mégis kinek fizetett? Az ördögnek, vagy kinek? A kereszthalál az odafent trónoló Isten halála; az abszolút úré, aki mindent egyfajta teleológiai egységben kormányoz, melynek eredményeként az összes pacánk megváltást nyer valahogy; valamiféle magasabb harmóniához járul hozzá, még ha ez ismeretlen is előttünk. Krisztus eljövedele és szenvedése éppen azt jelenti, hogy a szenvedésünk valós. Nem lehet ilyen ostobán megváltani.

Tehát állításom szerint valami abszolúte hallatlan jelenik meg a kereszténységgel; Krisztus halála valami nagyon radikálisat jelent. Más vallások hívei bíznak Istenben, hisznek Istenben. Krisztus halála azonban azt jelenti, hogy Isten bízott bennünk: „Szabadságot adok nektek. Töletek függ.” A Szentlélek kapcsán szó szerint veszem azt a részt, ahol az áll a Bibliában: „Ahol ketten összegyűlnek, ott vagyok közöttük.” Ez a szabadság ajándéka. Azt jelenti, hogy Isten nem akarja játszani az odafent garanciáját, hanem ránk bízza a teremtés sorsát, a saját sorsát. Azt jelenti, hogy ami itt történik, az részben – mondhatni – Isten

története. És bár nem értek egyet Emmanuel Levinasszal, a képrombolást illetően hasonló az álláspontunk: a judaizmusban nem valami gnosztikus felfogás rejlik az istenképmás készítésének tilalma mögött: „Ő, túl rejtélyes, nem festhetjük le.” Épp az ellenkezőjéről van szó: arról, hogy az élő Isten nem valami ostoba, mély meditációban keresendő, ami az odafentre irányul, hanem abban, ahogy cselekszünk, ahogy másokra reagálunk. Ezért nem szabad képmásokat készíteni róla: mert nem odafent van. S úgy vélem, ez még inkább érvényes a kereszténységre. Számomra ezt jelenti a Szentlélek. Isten többé nem az odafent lakozó, szubsztanciális úr; Isten mintegy a közösségünk Szelleme. Ebben áll a szabadság ajándéka. Ha nem vonják le ezt az örült konklúziót, akármit is állítsanak, a kereszténység pogány változatát művelik; visszaesnek arra a szintre, hogy Isten odafent van, és hírnököket küldözget. Sajnálattal kell közölnöm, bár önök is tudják: Krisztus nem Isten hírnöke. Krisztus: Isten. Csak próbálok konklúziókat levonni abból, amit ez jelent.

Sajnálom, ha hosszú voltam; másfelől nem sajnálom. Önöknek kellett megszenvedniük. Ilyen az élet. Nagyon szépen köszönöm.